

Т. І. Панскіна

**ЄВРОПЕЙСЬКІ СТОЛИЦІ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО
СВІТОСПРИЙНЯТТЯ:
НА МАТЕРІАЛІ ПРИСЛІВ'ІВ ТА ПРИКАЗОК**

Топоніми використовуються на позначення будь-якого географічного об'єкта і в науковій літературі виконують чисто номінативну функцію. На противагу науковим текстам у творах художньої літератури та фольклору починаються метаморфози (невипадково Т.М. Кондратьєва назвала свою монографію "Метаморфозы имени собственного: Опыт словаря"). Кожне слово в художньому тексті (чи то літературному, чи то фольклорному) творчо переосмислюється, з'являються переносні значення. Відбуваються семантичні зрушення.

Один з найбагатших на топоніми жанрів фольклору - прислів'я та приказки, загально визнані носії мудрості, зразки лаконічності людського мислення. І хоча це не найдавніші зразки усної народної творчості, проте саме за допомогою прислів'їв та приказок можна близько

до оригіналу описати ту картину реального світу, яка існувала в голові наших давніх предків. Недарма М.Ф. Сумцов наголосив, що у деяких прислів'ях без імені (тобто ВН) або з самими звичайними скромними іменами можуть приховуватися значні історичні спогади [8:2].

Звичайно, фольклор не описує все з історичною документальною точністю. Навпаки, закономірним буде творче переосмислення. Це зумовлено тим, що фольклорне слово миттєво має викликати певні асоціації. Причому онім не повинен повністю змінити своє значення, просто він потрапляє у такий контекст, який допомагає з'явитися цим асоціаціям [4:97]. Не втрачаючи своїх категоріальних ознак власної назви, топонім розширює значення, часто стає символом чогось. Наприклад, *Рим* виступатиме в ролі символу католицтва, асоціюватиметься з панством ("бувши у Римі та папіжа не видати").

Але частіше можна говорити не про онім-символ, а про контекстуальне значення оніма, тобто таке, яке з'являється в конкретному висловленні. При цьому не слід думати, що таке контекстуальне (актуальне) значення буде спонтанним, випадковим. В актуалізованій семантиці ВН відбувається семантичне зрушення ядро - периферія, тобто певна сема, що була на периферії, в рамках даного контексту стає домінуючою. Наприклад, вислів "де Рим, а де Крим" репрезентує *Рим* не як столицю (а це архісема), а як далеке місто.

Потенційно кожен онім може, максимально наблизившись до загальної назви, стати символом. Тоді онім використовуватиметься саме задля цього експресивного значення, номінативна функція втратиться. У фольклорних текстах, зокрема у текстах прислів'їв та приказок цього не спостерігається. Топоніми, попри всю символічність та асоціативні зв'язки, стосуються об'єкта, який вони називають: номінативна функція, хоча й притишена, присутня.

Ми обрали об'єктом дослідження столиці європейських країн. Це пояснюється тим, що дані ВН марковані в етнокультурному відношенні і виступають свого роду знаком держави, столицею якої вони є ("Москва - столиця, лубо подивитися"). Тому цікаво, який асоціативний ряд виникає в українця у зв'язку з даними назвами.

Матеріал для дослідження добирався зі збірників прислів'їв (приказок) дожовтневого часу - М. Комаров, М. Номис, з радянських видань - "Українські народні прислів'я та приказки" (1961, 1963) та "Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми" (1991).

Ієрархічна система цієї групи має такий вигляд: *Москва* (19), *Рам* (10), *Париж* (5), *Берлін* (5), *Відень* (3), *Варшава* (1).

Не дивлячись на близькість Польщі в просторовому плані та історичному зрізі, ВН столиці країни вживана одинично: "ой далеко-да-

леко до города Київa, а з Київa аж до Полтави, а з Полтави аж до Варшави». В Даному вислові *Варшава* виступає як дуже далеке місто. Проте це не домінуюча сема. Як і архісема "столиця", так і вищеназвана - обидві стоять на другому плані, тобто на периферії. А ядерна сема може бути з'ясована тільки, якщо звернутися до історичних асоціацій мовців.

Наявність трьох онімів дає можливість побудувати певну схему:

невідоме місто ^ Київ ^ Полтава ^ *Варшава*.

Абсолютно логічним буде відшукати певне історичне пояснення поєднання таких міст. Єдина історична подія, яка підпадає під таку схему, - це повстання Наливайка та Лободи проти польської шляхти у кінці XVI століття: вони об'єдналися проти Жолкевського, підступаючи до Київa, одбилися від останнього під Білою Церквою і перейшли на той бік Дніпра, вглиб полтавських степів. Але через сварки та хвороби все скінчилося погано: Лободу вбито, а Наливайка покарано лютою смертю у Варшаві [1:162; 3,1:193-194].

Отже, *Київ* - мета, центр, *Полтава* - полтавські степи, *Варшава* ж, яка є столицею Польщі та розташована далеко від Київa і Полтави, - це місто, в якому карали героїв українського народу.

На відміну від *Варшави* онім *Москва* має у прислів'ях та приказках широкую семантичну амплітуду. У більшості випадків вживання ВН відбувається персоніфікація: неживе постає живим і осмисленим, відповідно до фонових знань мовців [11:45]. І якщо у казках російського народу *Москва* - це столиця, резиденція російського царя, центр економічного життя [2:34], то в українських фольклорних текстах, зокрема в прислів'ях та приказках відбуваються значні семантичні зрушення. Окрім фіксованих денотативних сем, з'являються семи, які імпліцитно чи експліцитно виражають відношення українців до *Москви*.

Москва в одному випадку сприймається як далеке місто ("аж Москва видна"). В іншому - назва опиняється в такому контексті, який експліцитно виражає негативне значення астіоніма *Москва*: "Москва люта", "в Москву з грішми, з Москви з вішми", "Москва сльозам не вірить". Ці вислови дозволяють охарактеризувати *Москву* епітетами люта, жадібна, жорстока. Вираз "Москва на злиднях збудована та й злиднями годована" не можна сприймати як такий, що вміщує конкретне судження про даний об'єкт. Тут за допомогою метафори народ описав своє бачення історії *Москви*. Справа в тому, що колись люди тікали в ліси, селилися там, шукаючи захисту від набігів кочовиків. І немає сумніву, що першими поселеннями в тих місцях були прості бідні люди, які не входили до складу дружини князя. Бідні люди були пізніше основною робочою силою під час розбудови міста

в XII ст. Отже, злидні - то "бідні люди" або "бідність, убогство". Дане слово у глибинній структурі паремії протиставлене *Москві*, яка виступає як синонім багатства.

Москва - це велике місто: "не зразу Москва будувалась". В українському фольклорі маємо відповідні приказки з опорним словом *Київ*, *Львів* та *Рим*. Тобто відомі ВН легко варіюються, заступають одна одну, бо в даному контексті не вимагається точна локалізація місця. Мовець, в свою чергу, використовує приказку з тією назвою, яка на його думку максимально, в рамках даного контексту, реалізує значення "велике місто".

Найкраще і найбільше онім *Москва* представлений у виразах історичного характеру. Ці вислови можна розділити на дві тематичні групи:

- 1) прислів'я (приказки), які описують період Великої Вітчизняної війни;
- 2) прислів'я (приказки), які описують давню історію України.

В пареміях першої групи *Москва* - це столиця СРСР, головне місто країни: "побачив фашист Москву, як свою потилицю", "хотів Гітлер Москву взяти, та й Берлін кинув", "до Москви на танках, од Москви - на санках", "не бачити вам Сталінграда, як Москви і Ленінграда" [12:495]. В рамках даного аспекту топоніми називають об'єкт і несуть у собі загальновідому інформацію, а в текстах виконують лише номінативну функцію.

У прислів'ях та приказках другої групи внутрішня семантика назви ширша, об'єктивізуються характеристики, асоціації, пов'язані з певними історичними подіями. Номінативна функція відходить на другий план. Тут потрібні знання історії для того, аби зрозуміти так зване алюзивне [10:84] використання топоніма: автор має на увазі якусь історичну подію, але не каже про неї прямо. Наприклад, у виразі "убрав в шори, як Виговський Москву" в двох словах описано стан взаємовідносин між Росією та гетьманською Україною після поразки царського війська під Конотопом у 1658 р.: історики твердять, що дійсно *Москва* була "прибрана до рук" - на деякий час [9:185]. Тому не можна погодитись з М. Номисом, який пояснює фразеологізм "убрати в шори" як "ошукати, надути" [5:699]. Вийшло б, що І. Виговський ошукав Москву (тобто її керівництво), чого за твердженням О. Субтельного, не було [9:183]. Крім того, "Фразеологічний словник української мови" пояснює цей вираз інакше: він має значення підкорення кого-небудь своїй волі, примусити коритися; синонімом виступає вираз "брати в руки" [13:49]. Така інтерпретація фразеологізму здається ближчою до істини, бо до того, як стати фразеологізмом, даний

вираз "убрати в шори" стосувався коней і значив: приборкати, надівши на очі шори, аби кінь дивився прямо й виконував волю хазяїна.

Як в аналізованому вище вислові, так і в прислів'ї "служив Москві Іване, а вона його гане" астіонім *Москва* виступає для позначення влади, керівництва країни. Правда, останній вислів характеризує зовсім інші часи та іншого гетьмана України - а саме Івана Брюховецького, який підписав Московські статті 1655 р., які обмежили автономію України; потім він загинув під час повстання, яке було інспіроване проти нього царськими воєводами [5:726].

Наступне прислів'я також є прикладом метонімічного (алюзивного) використання топонімів: "нагрівся француз у Москві, а замерз у Березині". Як афористичний вислів, прислів'я сприймається таким, що імпліцитно вміщує ширшу інформацію, ніж та, що експліцитно виражена в його тексті [14:37]. В даному разі, якщо не скористатися історичними знаннями, поверхове прочитання прислів'я викликає подив таким поєднанням: *Москва* та *Березина*. Але оніми використано у тексті для того, аби не називаючи події, зуміти описати її. Слова *француз*, *Москва*, *Березина* допомагають розшифрувати час дії: йдеться про поразку Наполеона під час війни з Росією. Абсолютно логічно використано одну іменника *француз* замість множини. По-перше, множина містить сему "народ", а по-друге, замість слова *француз* легко підставити *Наполеон* і трансформувати паремію: "нагрівся Наполеон у Москві, та замерз у Березині". Історичні знання допомагають підняти глибокий асоціативний рівень даного тексту. *Француз* замерз у крижаній воді річки *Березина* аж на кордоні держави після того, як нагрівся на пожежі у *Москві*, головному місті держави, яке було головною метою завойовників.

У прислів'ї "у ляхів - пани, на Москві - реб'ята, а у нас - брати" астіонім *Москва* змінює свою значимість. Як маркована в етнокультурному відношенні назва, *Москва* виступає в будь-якому разі символом Росії. На першому плані - сема "державна", що підкреслюється формою запису *на Москві*. З іншого боку, аналізуючи структуру паремії, бачимо, що онім тут нібито зайвий:

ляхи - пани
Москва - реб'ята
ми (у нас) - брати.

Топонім *Москва* означає росіяни. Річ у тім, що *Москва* (*Московія*) була давнім позначенням держави, яка лише з часів Петра I почала іменуватися *Росією*. Замінити ж слово *ляхи* на поляки або *Варшаву* можна лише штучно для того, аби з'ясувати структуру вислову: поляки називають себе панами; ті, хто живе у *Московії* (*на Москві*) - реб'ятами; серед наших козаків - усі брати.

До жодної з названих вище груп не можна віднести вислів "ворога України пізнаєш, як про Москву з ним порозмовляєш", який віднайдено нами в збірці П. Шайди "Віки говорять: Тисяча українських приповідок" [15:53]. В даному випадку йдеться про політику уряду Росії як держави. Метонімічне використання назви міста дозволяє розширити значимість оніма, який в даному контексті конотативно активний. Причому конотація має знак "мінус": інакше про *Москву* та її політику щодо України говорили б не вороги, а друзі України.

Семантичних зсувів у значенні оніма зазнала і назва *Рим*, який за частотністю вживання стоїть на другому місці після *Москви* (10 вжитків).

Енциклопедична інформація про *Рим* як столицю Італії не використовується у текстах прислів'їв та приказок. Значення "велике місто" реалізоване у приказці "не відразу Рим збудували". Тут даний онім можна легко замінити на будь-який інший, що є назвою великого міста (*Київ, Львів, Москва*). Така взаємозамінність онімів, більше того - можливість замінити онім на апелятив, - говорить про перехід ВН до розряду загальних, тому що відсутня основна ознака ВН - називати тільки один конкретний об'єкт.

На противагу цьому випадку в іншій приказці "в Римі був, а Рим не видів" - дана ВН в першій частині використовується для називання конкретного міста - міста в Італії. В другій частині бачимо метонімічне використання назви, яка імпліцитно містить інформацію етнокультурного плану: *Рим* тут виступає як символ, по-перше, італійської культури (в цьому місті багато визначних пам'яток), а по-друге, *Рим* - це місто, назва якого має стійку асоціацію з папою Римським. З точки зору географії та історії у текстах бачимо неточність: папа перебуває не в *Римі* як такому, а у Ватикані - окремій державі, яка, щоправда, розташована в межах *Рима*. Те, що у свідомості людей Ватикан не асоціювався з папою, можна пояснити серед іншого і тим, що голова католицької церкви називається саме Римським, а не Ватиканським папою. Отже, закономірно Н.М. Пасік виводить формулу, що *Рим* і *папа* - взаємопередбачувані атрибути у текстах українського фольклору [6:23]. Як місце перебування папи, *Рим* фігурує у кількох пареміях: "був у Римі, та й папи не бачив", "де папа, там і Рим".

Традиційно в текстах прислів'їв та приказок є не лише асоціація *Рим-папа*. Також можна назвати постійним (традиційним) протиставлення *Рим-Крим* у пареміях "де Рим, де Крим, а де попова груша" (або "де Рим, де Крим, а де злодійська корчма"). Як місцевий варіант виступає протиставлення *Рим-Балабанівка*: "де Рим, а де Балабанівка". Структура висловів близька: де один об'єкт, де інший, і аж де третій. З точки зору художньої форми *Рим - Крим* прекрасно римується

("перейшов Крим, і Рим, і мідні труби"). Але сказати, що рима - єдина причина появи двох назв в одному тексті, не можна. Ці вислови використовуються в різних ситуаціях; замість даних онімів можна підставити інші назви, актуальні в конкретній ситуації. Якщо ж спробувати зрозуміти появу такої опозиції з точки зору семантики, то можна звести справу до схеми "близький об'єкт - далекий об'єкт".

Семантичне наповнення кожного з елементів різне, але є спільна для всіх риса - і "близький об'єкт", і "далекий об'єкт" може позначатись цілою групою назв. Але використання назв невідомих об'єктів (типу *Балабанівка*) може перетворити загальновідому паремію на використаний локально вислів, який містить лише конкретне повідомлення і не має узагальнюючого характеру. У переносному ж сенсі прислів'я цього ряду позначають логічно несумісні речі, тобто приблизно те, що означає відоме прислів'я "на городі бузина, а в Києві дядько".

Астіонім *Берлін*, як і назви столиць інших держав, є маркованою ВН. В усіх прислів'ях (приказках) даний онім виступає як назва конкретного об'єкта: "фашист до Берліна тікає, але й там його смерть чекає", "на Рейні жив, на Волзі опинився, а під самим Берліном в Одері втопився", "наша міна долетить до Берліна" [12:501]. Як бачимо, усі вислови з'явилися в роки Вітчизняної війни. *Берлін* - це головне місто Німеччини. Цікаво, що дана назва не зазнає семантичних змін, не набуває ознак загальної назви і не розширює свого значення до символу. Таке вживання ВН з метою локалізації місця дії, без використання семантико-стилістичних можливостей ВН, на жаль, характерне для висловів радянського періоду ("біля Курська і Орла фашистська армія лягла", "захотів Гітлер завоювати Ленінград, та й став життю не рад"), що демонструє певну їх штучність.

На противагу оніму *Берлін*, який використано в прислів'ях та приказках лише ХХ ст., назви *Париж* та *Відень* використовувалися й раніше. Причому до архісеми "столиця" або "відоме місто" додається ще ряд сем, які досить точно передають зміст тих асоціацій, які існують у свідомості людей.

Наприклад, місто *Париж* завжди асоціювалося раніше і асоціюється зараз з розкішшю, вишуканістю, вмінням робити щось екзотичне, незвичайне. Але і там не все можливе: "і в Парижу не їдять хліба з рижу", "і в Парижі не зроблять з віса рижу", "вези овес й до Парижу, а не буде з віса риж". Іншими словами, "з попелу галушки не зробиш" навіть в *Парижі*. На підтвердження того, що в *Парижі* люблять вишукане, бачимо риму *риж - Париж* у протиставленні до *овес*. Використання слова *риж* (пор. польське *ryz*) говорить, що вислови були поширеними на території Західної України, де вплив польської мови був досить сильним.

Жартівливий вислів "подариш поїхав у Париж" дуже часто вживається і сьогодні у відповідь на прохання щось дати (подарувати). І поїхав він (той, хто дарує) у *Париж* не тільки тому, що римувати *подариш - Париж* досить просто. Контекст згадуваних прислів'їв дозволяє нам додати до загальновідомої (енциклопедичної) інформації (*Париж* - столиця Франції, велике місто) ще і те, що *Париж* - далеке місто, місто вишуканих смаків, місто розкоші ("з рижу не зробиш Парижу") та свята.

Абсолютно протилежною у порівнянні з *Парижем* є внутрішня семантика оніма *Відень* - головного міста Австрії, а раніше Австро-Угорської імперії. Імплицитно наявні значення "місто, що видається за ідеал, але ним не є", "місто, в якому не все гаразд у соціальному плані". Вони реалізувалися в прислів'ях та приказках, доповнюючи енциклопедичну інформацію про місто: "і у Відні є люди бідні", "і у Відню часто побачиш свиню", "провадь мене і до Вени, а не зробиш ляха (пана) з мене!". *Відень* - столиця держави - сусіда, під владою якої була Галичина, Буковина, Закарпаття. Суспільне становище людей було досить важке. Особливо це стосувалось православних після того, як австрійський уряд поліпшив долю уніатів [3,2:265]. Певно у відповідь на такі дії і з'явився останній вираз: не випадково корелюють *лях - пан*, бо *лях* для українців завжди означало "шляхтич", а з появою греко-католицької церкви, на чолі якої юридично стояв папа Римський, слово *люс* означало і людину, віра якої була неправославною. А *Відень*, отже, був місцем скупчення шляхти і містом, в яке прагнули потрапити паничі (на відміну від простих людей).

Проаналізувавши семантичну амплітуду назв столиць у текстах прислів'їв та приказок, ми можемо зробити кілька висновків. Номінативна функція астіонімів у фольклорних текстах (зокрема у пареміях) є найбільш загальною, але часто вона не є основною. Відбувається це тому, що прислів'я та приказки - це метафоричні вислови, це афоризми. Кожне слово (і ВН у тому числі) містить у собі не лише інформацію, яка експліцитно виражена безпосередньо в тексті. Є ще асоціативний рівень розуміння глибинної структури паремії. Завдяки фоновим знанням, які має мовець, він може зрозуміти ту інформацію, яка імплицитно присутня у вислові. Залежно від контексту астіонім змінює сенс ("столиця", "велике місто"). Ступінь значимості, інформативності залежить від екстралінгвальних причин [7:9].

Не в однаковій мірі українські прислів'я "знайомі" зі столицями європейських країн, причому роль, вагомість кожної з них у прислів'ях різна (від нульової до впливової). *Париж* тільки розкішне, вишукане, екзотичне місто, а *Москва*, *Відень* і *Варшава*, навпаки, часто набува-

ють негативного забарвлення у значенні. Осібно стоїть *Берлін*: ця назва вживається лише у пареміях ХХ ст., стосовних Вітчизняної війни. Отже, роль Німеччини в житті України зведена до нуля в усі інші історичні епохи.

Натомість, часто вживається астіонім *Москва*, який виступає не лише як столиця, але розширює межі значення, вживається метонімічно (*Москва* "влада", "керівництво країни", "держава"). Це підкреслює значимість даного населеного пункту для держави в цілому, але з іншого боку нівелюється значення самого об'єкта (власне *Москви*). А ось *Відень* характеризується колоритно і точно саме як столиця держави, під владою якої перебувала частина України: замість музеїв і прекрасних архітектурних ансамблів "побачиш свиню" та бідних людей.

Взагалі, позитивний чи негативний характер семантики ВН у прислів'ях та приказках залежить від суспільної оцінки на час появи конкретного вислову. При цьому в текстах паремій часто поряд з ВН з'являються підсилювальні частки або сполучники в ролі часток ("аж Москва видна", "і у Відні побачиш свиню"), слова і фразеологізми, що полегшують розуміння сенсу паремії. У порівнянні з іншими компонентами ВН є дуже важливим елементом паремії: онім спроможний викликати у мовця низку асоціацій історичного плану ("нагрівся француз у Москві, а замерз у Березині"), стати символом, не втрачаючи при цьому ознак власної назви конкретного об'єкта. Таке поєднання робить ВН майже незамінним компонентом прислів'їв та приказок.

1. Аркас М. Історія України-Руси. - Одеса, 1994.
2. Доровских Л.В. Географические названия в русских народных сказках // Вопросы ономастики. - Свердловск, 1977. - Вып. 12.
3. Дорошенко Д. Нарис історії України: В 2 т. - К., 1992. -Т. 1,2.
4. Карпенко Ю.А. Проблеми типології літературної ономастики: Имена собственные в поэзии Беллы Ахмадулиной и Лины Костенко // Літературна ономастика української та російської мов: Взаємодія, взаємозв'язки: зб. наук. праць. - К., 1992.
5. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше. - К., 1993.
6. Пасік Н.М. Роль ономастичних компонентів у формуванні фразеологічного та пареміологічного значення // Мовознавство. - 1999. - № 2-3.
7. Селезнева Л.Б. Географические собственные имена в текстах газеты: Уч. пос. - Иркутск, 1973.
8. Сумцов Н.Ф. Опыт исторического изучения малорусских пословиц. - Харьков, 1896.
9. Субтельний О. Україна: Історія. - К., 1993.
10. Томахин Г.Д. Топонимы как реалии языка и культуры: На материале географических названий США // Вопросы языкознания. - 1984. - N°4.

11. Туліна Т.О. Кореляція рівнів мовних ресурсів як засіб забезпечення семантичного узгодження // Мовознавство. - 1996. -№1.
12. Українські народні прислів'я та приказки. - К., 1961.
13. Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. - К, 1993. - Кн.1.
14. Черкасский М.А. Опыт построения функциональной модели одной частной семиотической системы: Пословицы и афоризмы // Паремнологический сборник: Пословица. Загадка Структура, смысл, текст. - М., 1978.
15. Шайда П. Вікі говорять: Тисяча українських приповідок. - St. Paul. Minnesota, 1973.